

ԱՆՈՒՇ ՍԱՐԳՍՅԱՆ*

գիտաշխատող

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

գիտահետազոտական ինստիտուտ

anoush.sargsyan@gmail.com

«ՆԱԻԴ Ի ԲԵՌԱՅ ԹԵԹԵԻԱՅՈՅ...»¹. ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

պ.գ.թ. Գագիկ Հարությունյանի հիշատակին

Քանալի բառեր² Ամիդ, արքայություններ, Կոստանդին Վահկացի, Միջագետքի արքեպիսկոպոսություն, Թովմա Մեծոփեցի, Սյունյաց մեսրոպոլիտություն, Ֆլորենցիայի ժողով:

Ներածություն

Հայերեն առաջին գրքերը տպագրվել են Վենետիկում 1512–1513 թվականներին Հակոբ անունով առեղծվածային մի հայի կողմից: Տպագիրներից վերջինի՝ Տաղարանի մեջ տեղ գտած *Նաղաշէ ասացեալ* «Տաղ Ղարիպի»-ի մեջ է գուցե մեր որոնած Հակոբը, որի «կեանքն է լալի ողբերգական, դառն ու լեղի, լի տրտմութեամբ ի նեղ զնտան, յորժամ լինի օտար երկիր թափառական...» (նկ.1)²: Իսկ Նաղաշը միջնադարից վաղ արդի շրջան թեքվող ժամանակներում հայտնված Մկրտիչ Նաղաշն է, ով գուցե և կենդանի է եղել Հակոբի մանկության կամ պատանեկության օրերում: Դժվար է պա-

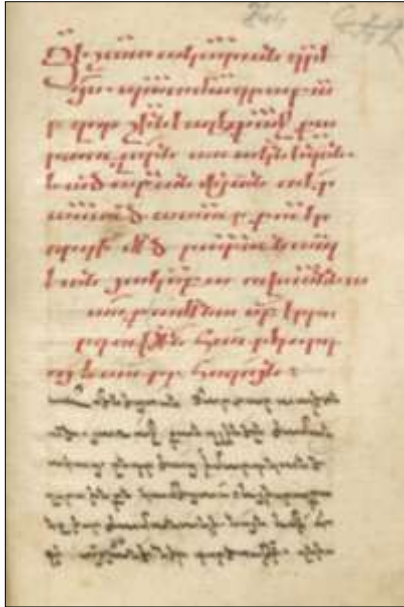

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.10.20, գրախոսվել է 16.03.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:

¹ Մկրտիչ Նաղաշ «Խրատական բաներս ագահութեան եւ անընչութեան ի Նաղաշէ վարդապետէ ասացեալ», տե՛ս **Խոնդկարյան** 1965, 113–119:

² **Յակոբ Մեղապարտ** 1513:

տասխանել, քանի որ «մեղապարտ» Հակոբը համեստաբար լռում է իր մասին, իսկ Նաղաշի մահվան ժամանակը որոշողը նրա բանաստեղծություններն են³: Եւ բանաստեղծություններն են, որ նրան Վենետիկ են հասցրել, սակայն, «Տաղ Ղարիպի» տակ թաքնված նաղաշներից մեզ արձագանքում է եպիսկոպոս Նաղաշը:

Մկրտիչ Նաղաշի կյանքի խճանկարը կտոր-կտոր հավաքելու կարիք չկա. դեռևս նրա կենդանության օրոք՝ 1449 թ.-ին, Աստվածատուր եպիսկոպոսը շարադրել է այն ընդարձակ հիշատակարանի տեսքով՝ «Յիշատակարան գրոցս պատմագրաբար, զոր շինեալ...»⁴ (նկ. 2): Սա մի կենսագրություն է՝ ավելի ճիշտ՝ ձոն, ոչ թե բանաստեղծի, այլ Միջագետքի «երկրորդ Լուսավորիչ» եպիսկոպոսի մասին, ում փառքի ճանապարհը սկսվում է եպիսկոպոսանալուց:

Աստվածատուր եպիսկոպոսի հիշատակարանի համաձայն՝ Մկրտիչ Նաղաշին եպիսկոպոս է ձեռնադրել Սսի հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացին (1430–1439

թթ.) 1430 թ.-ին: Միևնույն ժամանակ նա Նաղաշին նշանակել է 24 գավազանների արքեպիսկոպոս⁵: Այնուամենայնիվ, այդ իրադարձությանն ավելի մոտ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում, ի թիվս Նաղաշի պաշտոնների ու տիտղոսների, նշվում է նաև նրա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի փոխանորդ («երեսփոխան») լինելը. «...Արդ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս... ի հայրապետութիւն տեառն Կոստանդի Վահկեցոյ եւ ի վերադիտողութեան Ամիր շահաստանի տէր Մկրտիչ աստուածաբան վարդապետի եւ

³ Մկրտիչ Նաղաշի մահվան մոտավոր թվականը հաշվվում է՝ ըստ «Ողբ ի Նաղաշ Մկրտիչ եպիսկոպոսէ վասն տղայոց մահուան» գործի, որը նվիրված է 1469 թ.-ին Միջագետքում բռկված երկրորդ համաճարակին, տե՛ս **Խոնդկարյան** 1965, 39–40:

⁴ **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–211:

⁵ **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–211:

արքեպիսկոպոսի ամենայն Միջագետաց եւ երեսփոխանի կաթողիկոսի ամենայն Հայաստանեայց եւ մինչ ի ծայրս արեւելեան իշխեցողի...»⁶:

Ինչպես հայտնի է, միապետական-ուղղահայաց սկզբունքով կազմված հայ եկեղեցու ներսում հարաբերությունները կարգավորվում էին կանոնական իրավունքի սահմաններում: Ըստ այդմ՝ կաթողիկոսին էր վերապահված աստիճանակարգության կազմակերպումն ու թեմերի բաժանումը⁷:

Նշված ժամանակահատվածում Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը գտնվում էր պատմական Մեծ Հայքի տարածքից դուրս: Անիի Բագրատունյաց պետության անկումից հետո (1045 թ.) այն շրջագայելով Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մերձակա երկրամասերում (1066–1150 թթ.), երկար ժամանակով հանգրվանել էր Եփրատի աջ ափին գտնվող Հռոմկա բերդաքաղաքում (1150–1292 թթ.)⁸, իսկ 1292 թ.-ին մամլուքների կողմից Հռոմկան գրավելուց հետո տեղափոխվել էր Կիլիկյան հայկական պետության մայրաքաղաք Սիս (1293–1441 թթ.): Տարածական մեծ հեռավորությունից ու քաղաքական այլ միջավայրից բավական բարդ էր Կիլիկիայից դուրս թեմերի հետ փոխհարաբերություններ ունենալը: Այդպիսով, վերևում վկայակոչած «երեսփոխան» տիտղոսը ենթադրում էր, որ իբրև Սսում նստող կաթողիկոսի գլխավոր ներկայացուցիչ, Մեծ Հայքի տարածքում գտնվող թեմերի հետ հարաբերությունները պետք է համակարգեր Նաղաշը:

Աստվածատուր եպիսկոպոսի ներկայացրած կենսագրության մեջ ներառված չէ նաև Վահկացի կաթողիկոսի հետ փոխկապակցված ևս մի կարևոր դրվագ: «Պատասխանի լատինացոց թղտոյն» անունով հայտնի թղթից պարզվում է, որ Ֆլորենցիայի տիեզերական XVII ժողովին (1438–1439 թթ., սկիզբը Ֆերրարայում) ընդառաջ պապը նամակով դիմել է արևելաքրիստոնեական եկեղեցիներին՝ կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու կոչով: Որին ի պատասխան՝ Նաղաշը գրել է նշված թուղթը՝ Կոստանդին Վահկացու և Թով-

⁶ Խաչիկյան 1955, 403–406: Նշված ձեռագրի գրիչը 1435 թ.-ին գրված հիշատակարանում Նաղաշի պաշտոններն ու տիտղոսները գրեթե նույն կերպ է ներկայացնում. «ի յառաջնորդութեան և վերատեսչութեան մայրաքաղաքին Ամթոյ արքեպիսկոպոսին տէր Մկրտչի նկարագրի, և երեսփոխանութեան ամենայն Հայաստանեայց և արքեպիսկոպոսութեան ամենայն Միջագետաց», տե՛ս Խաչիկյան 1955, 458:

⁷ Հարությունյան 2000, 141–148:

⁸ Հարությունյան 2000, 141–148, Դանիելյան 2014, 182–202:

մա Մեծփեցու հրամանով. «Ի Մկրտիչ նկարագրէ, զոր գրեաց հրամանաւ կաթողիկոսին եւ մեծ թաքունապետին Թումայի»⁹:

Հավանական է՝ կաթողիկոսական աթոռի հետ Նաղաշի ունեցած վերոնշված սերտ հարաբերություններն Աստվածատուր եպիսկոպոսը միտումնավոր է դուրս թողել, քանի որ այդ նույն պատճառներով վերջինս միանշանակ չի ընկալվել նաև պատմագրության մեջ:

Ժամանակակից պատմիչ Թովմա Մեծփեցին, որի Պատմագրությունը նվիրված է նաև Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների ժամանակներում ապրած նշանավոր հոգևորականներին ու նրանց գործունեությանը, իսկ «Յիշատակարանը»՝ Էջմիածնի ժողովին (1441 թ.) ու Հայոց կաթողիկոսական աթոռն Էջմիածին վերադարձնելուն, Նաղաշի մասին լուր է¹⁰: Այն դեպքում, երբ Մեծփեցին մի քանի անգամ անդրադառնում է Նաղաշի նստավայր Ամիդին: Մյուս կողմից, վերևում վկայակոչած լատինացիների պատասխան թուղթը ցույց է տալիս, որ Մեծփեցին առնչվել է Նաղաշի հետ եկեղեցադավանաբանական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հարցում:

Մեծփեցու լուրջությունը խախտում է Միքայել Չամչանը՝ ներկայացնելով Նաղաշի *alter ego*-ն և Վահկացու նշանակումը վերագրելով նախապես ունեցած բարեկամությանը. «Եւ էր սա այր ճոռոմաբան եւ յաջող ի գործս. միանգամայն շքեղ կերպարանօք, պատուեալ յաչս մեծամեծացս այլազգեաց: Եւ զի սա ունէր բարեկամութիւն ընդ Կոստանդեայ Վահկեցոյ, ի նստիլ նորա կաթողիկոս՝ եկն առ նա ի նմին ամի ի թուին ՊԸԹ (1430) եւ ձեռնադրեցաւ ի նմանէ եպիսկոպոս Ամդայ, որ Տիարպէքրոս»¹¹: Չամչանի ազդեցությունը նկատելի է նաև Մաղաքիա Օրմանյանի շարադրանքում¹²:

Ըստ էության, Աստվածատուր եպիսկոպոսի ու Մեծփեցու լուրջությունը և Չամչանի կանխակալ մեկնաբանությունները քաղաքական ենթատեքստ ունեն: Այն երևան հանելու համար, նախ կներկայացվի Նաղաշի և Վահկացու շուրջը տիրող քաղաքական իրավիճակը: Այնուհետև վերջինս ծառայեցնելով իբրև հանգույց՝ ցույց կտրվի Նաղաշի ունեցած հարաբերությունները կաթողիկոսական աթոռի հետ «Վահկացու ծրագիր» հիպոթեզի շրջանակներում: Սրա հիման վրա փորձ կարվի մեկնաբանել լատինացիների պատասխան թուղթը

⁹ Գագեգին ծ. վարդապետ 1916, 413–423, Խոնդկարյան 1965, 192–197, Մանուկյան, 2020, 58–95:

¹⁰ Թովմա Մեծփեցի 1999:

¹¹ Չամչեան 1786, 466–467:

¹² Օրմանյան 2001, 2409–2410:

Նաղաշին հանձրանարելու իրական նպատակը: Փոխադարձաբար պատասխանի բովանդակությունից ելնելով՝ ցույց կտրվի Նաղաշի քաղաքական դիրքորոշումն ու կենտրոնական իշխանության հետ ունեցած հետագա հարաբերությունները:

***Մկրտիչ Նաղաշն ու Ամիդը*¹³**

Մկրտիչ Նաղաշը կնոջ մահից հետո որդու հետ Բաղեշից Ամիդ է տեղափոխվել հավանաբար 1420-ականներին¹⁴: Ժամանակակից ընկալմամբ մի պետական միավորից մյուսն է գաղթել, քանի որ Լանկ-Թամուրի մահից հետո (1405 թ.) նրա հսկայածավալ տերությունը մասնատվել էր, և պատմական Մեծ Հայքի տարածքներում հաստատվել էր քարա-քոյունլուների ու աք-քոյունլուների տիրապետությունը¹⁵: Տիգրիս գետի աջ ափին՝ Հայկական լեռնաշխարհի ու Միջագետքի սահմանագլխին գտնվող Ամիդ քաղաքը դարձել էր Տրապիզոնից Խառան տարածվող աք-քոյունլուների իշխանության կենտրոնը: Պետության հիմնադիր Քարա-Օսմանը (1403–1435 թթ.) և նրա որդի Համզան (1436–1444 թթ.), հարևան քարա-քոյունլուների դեմ անընդմեջ պատերազմներից ելնելով, քրիստոնյաներին սիրաշահելու քաղաքականություն էին որդեգրել: Թովմա Մեծոփեցու Պատմագրության, ինչպես նաև Նաղաշի կենսագրության մեջ Քարա-Օսմանը բնութագրվում է իբրև հայասեր. «... զտերն Ամթայ Օթման անուն Ադ-դոյինլու, սիրող յոյժ ազգիս Հայոց, քաջ զօրականն, որ եւ ասեն եթէ ՀԲ (72) պարոն սպանեալ էր եւ զԴիարբակն յինքն գրա-

¹³ Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Ամիդ (հիշատակվում է նաև Ամիթ, Համիթ, Յամիթ և Քարա-Յամիթ ձևերով) անունով վկայված հնագույն քաղաքը XVI դարի վերջից նույնացվում է պատմական Տիգրան Երվանդյանի կառուցած Տիգրանակերտ քաղաքի հետ («Մայրաքաղաք Ամիթ ասի, Տիգրանակերտ սա անուանի» (1584 թ.) կամ «ի մայրաքաղաքս Տիգրանակերտ, որ այժմ կոչի Համիթ» (1613 թ.)՝ XVIII դարի ընթացքում հետ մղելով քաղաքի առաջին անվանումը: Հայկական և օսմանյան աղբյուրներում Ամիդի ու Տիգրանակերտի հետ մեկտեղ հիշատակվում է նաև քաղաքի ներկայիս անվանումը՝ արաբական ծագում ունեցող և ի սկզբանե վարչական միավորին տրված Դիարբեքիր ձևը («երկիրն Միջագետաց, որ այլազգիքն կոչէն Տիարբեքիրայ սանճախն, ուր կայ մեծ քաղաքն Համթայ»): Նշանավոր այս քաղաքն այժմ Թուրքիայի Հանրապետության հարավ-արևելյան Անատոլիա վարչական միավորի կազմում է: Այս մասին տե՛ս **Մինաս վարդապետ Համդեցի**, 1870, 12, **Ճեմնեմեան** 1996, 953–958, **Sanjian** 1976, 445–454, **Հակոբյան, Հովհաննիսյան**, 1974, 502–503, **Hovhannisian** 2006, 1–9, 52–79, 502–503:

¹⁴ **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 25–30:

¹⁵ **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, XVIII–XXV, **Խաչիկյան** 1955, VII–LV, **Մանանդյան** 1977, 377–402:

ւեալ»¹⁶: Ի հեճուկս արքայունիւնների՝ քարա-քայունիւնների տիրապետության տակ հայտնված քրիստոնյաները ծանր վիճակում են գտնվել հարատև պատերազմների, ծանր հարկերի ու կրոնական հալածանքների պատճառով¹⁷: Մեծոփեցին Նաղաշի հայրենի Բաղեշի տարածքում նկարագրում է կրոնական ճնշումների դեպքեր¹⁸: Ժողովրդագրական վերջին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ քաղաքականության պատճառով տեղի են ունեցել հայերի վերաբնակեցումներ ու գաղթեր դեպի Ամիդ¹⁹: 1431 թ.-ին Քարա-Օսմանի դաշնակից թեմության Շահոռուի ավերիչ արշավանքի հետևանքով պատուհասած սովի պատճառով նմանատիպ մի գաղթի մասին է պատմում նաև Մեծոփեցին. «Եւ առեալ ոմանք զծիս իւրեանց՝ դիմեալ գնացին ի հեռաւոր աշխարհս ի Երզնկայն եւ ի Խարբերդն եւ ի յԱմիթ եւ ի յԱրդնի եւ ի Չմշկածագ»²⁰: Այս տեղաշարժերի արդյունքում ամիդյան բազմակրոն (Նաղաշի կենսագրության մեջ հիշատակվում են քրիստոնյաներից բացի «Թուրք, Թաթ, Թաթար, Քուրթ, Արապ և Զիուտ...ասորիք» համայնքները) միջավայրում քրիստոնեական համայնքների մեջ հայկական տարրը սկսել է գերակշռող դառնալ²¹: Եվ այս շրջանում է, որ ի հայտ է գալիս Մկրտիչ Նաղաշը: Կաթողիկոսից եպիսկոպոսական գավազան ստանալով՝ նա արժանանում է հոգևոր ամենաբարձր կոչմանը, քանի որ միանգամից նշանակվում է մինչ այդ գոյություն չունեցած Միջագետքի եկեղեցավարչական միավորի արքեպիսկոպոս (դարասկզբին այդ տարածքում հիշատակվում է Դիարբեքիի և Մոսուլի արքեպիսկոպոսությունը (1402 թ.))²²:

Ամիդ նստավայրով Միջագետքի արքեպիսկոպոսության մեջ են մտել 24 թեմեր, որոնցից մի քանիսին ծանոթանում ենք Նաղաշի 1449 թ.-ին թողած հիշատակագրությունից. «Եւ մեղաւորս Մկրտիչ սոսկ անուամբ եպիսկոպոս

¹⁶ Թովմա Մեծոփեցի 1999, 118, Խաչիկյան 1955, 622–631, Խոնդկարյան 1965, 201–212:

¹⁷ Թովմա Մեծոփեցի 1999, XVIII–XXXIV, 1–217:

¹⁸ Թովմա Մեծոփեցի 1999, 64, 110–111, 141–143:

¹⁹ Երանյան 2016, 230–238:

²⁰ Թովմա Մեծոփեցի 1999, 161–162:

²¹ Երանյան 2016, 230–238:

²² Խաչիկյան 1955, 28: Հավանական է, որ մինչ Դիարբեքիի և Մոսուլի արքեպիսկոպոսության կազմավորումը Ամիդը մտել է Նփրկերտի եպիսկոպոսության մեջ, որի եպիսկոպոսները ներկա են գտնվել XII–XIV դարի եկեղեցական ժողովներում, տե՛ս Օրմանյան 2001, 1717–1719, 2084–2088, 2122–2125:

Ամիթ քաղաքի, Մերտընայ, Ուռհայու և Թլկուրանա, Հինու և Արդնու»²³: Աք-քոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող այս վարչատարածքային միավորներից կարելի է կռահել, որ արքեպիսկոպոսությունն ընդգրկել է աք-քոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող հյուսիսային միջագետքյան թեմերը: Այլ կերպ ասած՝ արքեպիսկոպոսության սահմանները գծվել են աք-քոյունլուների պետության սահմաններին համապատասխան: Այդպիսով, Միջագետքի արքեպիսկոպոսությունը ինքնըստինքյան հայտնվել է հատուկ կարգավիճակում:

Մահմեդական օրենքով պետության մեջ կրոնական այլ համայնքների հետ հարաբերությունները կարգավորվում ու համայնքային կյանքը կազմակերպվում էր կրոնական առաջնորդի՝ տվյալ դեպքում՝ եպիսկոպոսի (արքեպիսկոպոսի) միջոցով: Վերջինս, ըստ առաքելական եկեղեցու օրենքի, աստծո փոխարեն խնամք էր տանում իր ժողովրդի հանդեպ և ու հավաքում էր հարկերը. «Սահման է առաքելական արինալքս, որ եպիսկոպոսն յԱստուծոյ տեղն խնամք տանի ժողովրդեանն և զայնչափ սահմանած հարկն առնու ի սուրբ եկեղեցոյն...»²⁴: Աստվածատուր եպիսկոպոսի կենսագրության մեջ Մկրտիչ Նաղաշը ներկայացվում է իբրև վկայակոչած օրենքի մարմնացում: Ըստ այդմ՝ 13 կետով թվարկվում են Նաղաշի ունեցած ձեռքբերումները, որոնք վերաբերում են եկեղեցաշինությանը, եկեղեցական գույքերի համալրմանը, եկեղեցու «դիմոսական» (պետական հարկ) մաքսի վերացմանը, կրոնական ազատությունների շնորհմանը, տուգանքների վերացմանը, գերիների ազատագրմանը, սոցիալական աջակցությանն ու թաղման ծեսի վերականգնմանը: Վերջին կետը տարածվել է նաև ոչ մահմեդական կրոնական փոքրամասնությունների վրա («ասորիք, նեստորականք, ջհուտք»)՝²⁵: Նաղաշի ունեցած հաջողությունները պսակվել են Արդնի թեմի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքի (1433 թ.) և Ամիդի Ս. Թեոդորոս կամ Թորոս առաջնորդանիստ եկեղեցու (ավարտը 1439 թ.) կառուցմամբ²⁶:

Վերոնշվածում ակնառու կերպով երևում է քրիստոնյաների հանդեպ աք-քոյունլուների վերաբերմունքի փոփոխության հետագիծը, որը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1430-ական թվականներին: Մինչ այդ, ինչպես վկայաբերվում

²³ Խաչիկյան 1955, 292:

²⁴ Սմբատ Իշխան (Գունդստաբլ) 1918, 21:

²⁵ Խաչիկյան 1955, 627:

²⁶ Խաչիկյան 1955, 622–631, Խոնդկարյան 1965, 201–212, 32–34:

է Նաղաշի կենսագրության մեջ, քրիստոնյաները սահմանափակ իրավունքներ են ունեցել. «...զի եկեղեցիս խախտեալ ոչ իշխէր քար մի ամրացնել...»²⁷:

Աք-քոյունլու առաջնորդների բարեհաճ վերաբերմունքը նույնիսկ հանգեցրել է խռովության, որն ի հայտ է գալիս Ամիդի Ս. Թորոս եկեղեցու հետ կապված պատմության հետնախորքում: Ըստ այդմ՝ քաղաքի մահմեդական բնակչությունը դրսի ուժերի միջոցով ճնշում է գործադրել Համզայի վրա Ամիդի միսարեններից բարձր գմբեթ ունեցող Ս. Թորոս եկեղեցին քանդելու պահանջով. «և խոր խոցեցան, և ձայն ետուն միմեանց որդիքն հագարայ, և հռչակ հարեալ համբաւեցին և ամբաստան եղեն առ սուլթանն Եգիպտոսի, և առ թագավորն Պարսից, և առ սուլթանն Հոռոմաց տանն, եթէ այսպիսի գեղեցիկ յօրինվածքով բարձրացաւ եկեղեցին քրիստոնէից»²⁸: Ի վերջո Համզան տեղի է տվել և հրամայել է քանդել Ս. Թորոսը (հավանաբար 1443 թ.-ին), որից հետո Նաղաշը հեռացել է Ամիդից ու գնացել սևծովյան հյուսիսային թեմերի ուղղությամբ՝ ապաստանելով Կաֆայում (Ղրիմ): Եվ երբ Համզային հաջորդել է նրա որդի Ջհանգիր իբն Ալին (1444–1451/52 թթ.), կազմակերպել է Նաղաշի վերադարձն ու Ս. Թորոսի վերակառուցումը (ավարտը 1447 թ.-ին)²⁹: Ամենայն հավանականությամբ, Ջհանգիրի քայլը միտված է եղել Նաղաշի միջոցով քրիստոնյաների հետ խաղաղ համակեցության պայմանների ապահովմանը:

Այդպիսով, ի պաշտոնե կարողանալով ճկուն քաղաքականություն վարել արքայունիների առաջնորդների հետ, Նաղաշին հաջողվել է եկեղեցաքաղաքական լայն իրավունքներ ստանալ և դրանք ծառայեցնել քրիստոնեական համայնքների շահերին:

Կոստանդին Վահկացին ու կաթողիկոսական աթոռը

Կոստանդին Վահկացին պաշտոնապես կաթողիկոս է դարձել 1430 թ.-ին՝ գրավելով Սսի միաբանների կողմից սպանված Պողոս Գառնեցի կաթողիկոսի տեղը (1418–1430 թթ.)³⁰: Օրմանյանի ենթադրությամբ՝ Վահկացին մասնակցություն է ունեցել Պողոս կաթողիկոսի սպանությանը³¹, որն համոզիչ է թվում աթոռի *de jure* գոյատևման պայմաններում. Կիլիկյան պետությանը

²⁷ Խաչիկյան 1955, 622–631, Խոնդկարյան 1965, 201–212, 32–34:

²⁸ Խաչիկյան 1955, 622–631, Խոնդկարյան 1965, 201–212, 32–34:

²⁹ Խաչիկյան 1955, 622–631, Խոնդկարյան 1965, 201–212, 32–34:

³⁰ Կոստանդին Վահկացին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում կաթողիկոս է հիշատակվում 1428–1429 թթ.-ից, տե՛ս Խաչիկյան 1955, 723:

³¹ Օրմանյան 2001, 2406–2410:

սերտաճած կաթողիկոսական աթոռը³² վերջնականապես հեղինակազրկվել էր Կիլիկիայի հայկական պետության կորստով: 1375 թ.-ին Սիսը գրաված Եգիպտոսի մամլուքները գերեվարել էին Լևոն 5-րդ Լուսինյանին՝ իր ընտանիքի հետ և իշխանական տների ներկայացուցիչներին, ինչպես նաև Պողոս Սսեցի կաթողիկոսին³³: Նրանից հետո աթոռակալած Սսի վերջին վեց կաթողիկոսներին Մեծփեցին մեղադրում է նախորդներից ժառանգած լատինամետության («խմոր աղթարմարության») մեջ³⁴, որն այս կամ այն առիթով վկայակոչում են Չամչանն ու Օրմանյանը՝ որպես ապացույց բերելով Վահկացու ունեցած առնչությունը կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Սակայն, ինչպես հայտնի է, 1198 թ.-ից կաթոլիկ եկեղեցու հետ պաշտոնապես միացած Հռոմկլայի, ապա Սսի կաթողիկոսական աթոռին և Կիլիկյան թագավորական վերնախավին այդպես էլ չհաջողվեց իրականացնել միության ծրագիրը³⁵: Ավելի ուշ կոտեսենք, որ 1375 թ.-ից հետո պապերը արևելյան գործերում միջամտություն չեն ունեցել մինչև Վահկացու ժամանակը: Մեծփեցին հայտնում է նաև, որ Սսի վերջին վեց կաթողիկոսները դավադրաբար սպանվել են. «որ եւ ի ՊԻՍԱ (1392) թվականէն մինչև ի մեզ 2 (6) կաթողիկոս եղին, եւ վեցին դեղ մահու արբուցին եւ կենաց աստի հանին...»³⁶ (հիշատակում է միայն Թեոդորոս Կիլիկեցու սպանության պատմությունը³⁷): Այս տեսակետին հետևած Չամչանի ու Օրմանյանի լրացումներից երևում է, որ այդ կաթողիկոսների իշխանությունն այնքան սահմանափակ ու ձևական բնույթ է կրել, որ նրանց գործունեությունը նշանավորվել է աթոռակալությամբ ու աթոռազրկությամբ կամ սպանությամբ: Պողոս կաթողիկոսի հաջորդ Թեոդորոս Կիլիկեցին 16 հայ տանուտերերի հետ միասին սպանվել է 1392-ին Եգիպտոսի սուլթան Բարկուկի արշավանքի ժամանակ, Կարապետ Կեղեցին գահազրկվել է կամ թունավորվել 1404 թ.-ին Ռամզայանների կողմից Սիսը գրավելու ժամանակ, Հակոբ Սսեցին թունավորվել է միաբանների կողմից, Գրիգոր Խանձաղուտցուն գահընկեց է արել Վահկացուն նախորդած Պողոս Գառնեցին³⁸:

³² Հարությունյան 2007 (Բ), 84–91, Բոգոյան 1997, 72–81:

³³ Օրմանյան 2001, 1937–1955:

³⁴ Թովմա Մեծփեցի 1999, 223–224, 272, Բոգոյան 2006, 49–57:

³⁵ Հարությունյան 1994, 147–167, Հարությունյան 2007(Ա), 162–169, Bueno 2015 (A), Bueno 2015(B), 169–89.

³⁶ Թովմա Մեծփեցի 1999, 224–225:

³⁷ Թովմա Մեծփեցի 1999, 115–116:

³⁸ Օրմանյան 2001, 1959–1961, 1986–1993, Չամչան 1786, 457–548:

Կիլիկիային տիրող ուժերի կողմից դրածո կաթողիկոսների նշանակումը նույնպես վկայում է, որ աթոռը տեղական ինքնամփոփ գործունեություն է ծավալել: Այս ճգնաժամի պատճառով աթոռի շուրջ մեծ խմորումներ են տեղի ունեցել Մեծ Հայքի տարածքում:

1408 թ.-ին Աղթամարի կաթողիկոս Դավիթը, նամակով դիմելով արևելյան թեմերին, առաջարկել է չընդունել Սսի կաթողիկոսի գերագահությունը: Աղթամարի կաթողիկոսության գերիշխանության հասնելու այս ձգտումը անտարբեր չի թողել Սյունյաց մետրոպոլիտությանը³⁹: Վերջինս գործելով Օրբելյան իշխանական տան հովանավորչության ներքո՝ XIII դարի վերջից պայքար էր մղում միարարականների ու միարարական ուղիով գնացող Սսի կաթողիկոսների դեմ՝ հավակնելով կաթողիկոսական աթոռը Մեծ Հայք վերադարձնելու միջոցով իր ազդեցության գոտում պահել այն⁴⁰: Նմանատիպ մտադրություն է ունեցել Հովհան Որոտնեցին, ով ցանկացել է աթոռը տեղափոխել Աղվանքի կաթողիկոսություն՝ «Սուրբ աթոռն փոխել...ի յԱղւանս, որ ճշմարիտ կաթողիկոս է և սուրբ աթոռն Գրիգորիսի...սրբոյն Ռստակիս[ի] աջն առ մեզ է և Գեղարդն սուրբ և այլ բազում սրբութիւն»⁴¹: Այս պատճառներով Սսի հետ կապերը խզած Աղթամարի կաթողիկոսության և նրա հետ գործակցած երեք այլ թեմերի դավադրության փորձը կանխել է Սյունյաց մեծ վարդապետ Գրիգոր Տաթևացին՝ Մեծփա վարդապետների աջակցությամբ (1409 թ.): Ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ դավադրությունը կանխելու շրջանակներում Տաթևացին Աղթամարի կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող Արճեշի, Բերկրիի ու Արծկեի թեմերին ուղղված շրջաբերական մի թղթով վարդապետական գավազան է շնորհում իր աշակերտ Թովմա Մեծփեցուն ու նշանակում է փոխանորդ («երեսփոխան»): Տաթևացին հանձնարարել է նաև շարունակել Աղթամարի կաթողիկոսներին հնազանդեցնելու գործը⁴²: Այդպիսով, նույն տարում մահացած Տաթևացին այդ առաքելությունը փոխանցել է Մեծփեցուն, ով և կազմակերպել է կաթողիկոսական աթոռի վերադարձն էջմիածին:

Սակայն մինչև աթոռի վերադարձը՝ սյունեցիները, որ պատմագիտության մեջ ընդհանրացվում են «արևելյան վարդապետներ» անվան տակ, փորձել են նաև իրենց իշխանության տակ պահել աթոռը: Այդ նպատակով 1417/1418 թ.-ին

³⁹ Օրմանյան 2001, 2360–2365, Չամչեան 1786, 455–457:

⁴⁰ La Porta 2015, 269–294.

⁴¹ Խաչիկյան 1955, XXXIV:

⁴² Թովմա Մեծփեցի 1999, XLIV–XLV:

Սիս են պատվիրակել Տաթևի դպրոցի սան և այդ ժամանակ Երուսաղեմի պատրիարք Պողոս Գառնեցուն, ում հաջողվել է տիրանալ աթոռին⁴³: Ըստ երևույթին, Սյունյաց եպիսկոպոսությունն անմիջական մասնակցություն է ունեցել Պողոս Գառնեցու կաթողիկոս դառնալու հարցում, քանի որ Սսի ժողովում հաստատված կանոնակարգի համաձայն (1342 թ.)՝ կաթողիկոսի ընտրությանը պետք է մասնակցեին Սյունիքի, Արտազի, Աղթամարի ու Այրարատի աթոռները⁴⁴: Գառնեցուն հաջողվել է բարեկարգել աթոռանիստը շինարարական ձեռնարկներով, ինչպես նաև արևելյան թեմերից (իմա՝ սյունեցիներին համակիր) հոգևորականներ բերելով⁴⁵: Իսկ Ռուստամ Օրբելյանը, 1431 թվականին ընդարձակելով Էջմիածնի վանքապատկան հողերը, աթոռի տեղափոխության ուղղությամբ մեծ քայլ է կատարել⁴⁶: Սակայն, կաթողիկոսական աթոռի վրա սյունեցիների ունեցած ազդեցությունը կամ նրանց ծրագրերը ժամանակավորապես տապալել է աթոռը գրաված Կոստանդին Վահկացին, ում քաղաքականությունն ի հայտ է գալիս Մկրտիչ Նաղաշին արած առանձնաշնորհումներով:

«Վահկացու ծրագիրը»

Ըստ էության, ճգնաժամային շրջանի թվարկված կաթողիկոսներից Վահկացին առաջինն է, որ, առանց արևելյան վարդապետների միջամտության, փորձել է հարաբերվել իր գերիշխանության տակ գտնվող արևելյան թեմական կառույցների հետ: Այս պատճառներով ենթադրելի է, որ բարեկամությունից անդին՝ քաղաքական նկատառումներից ելնելով է Նաղաշին պաշտոն ու տիտղոսներ շնորհել: Իսկ նրա ծրագիրն ուրվագծվում է Միջագետքի արքեպիսկոպոսության հիմնումով, որը լիովին տեղավորվում է Սսի կաթողիկոսական աթոռի տեղագրական կառուցվածքային կազմակերպման տրամաբանության մեջ:

Այս հարցը շուրջ մեկ և քառորդ դար կտրվածքով ուսումնասիրած պատմաբան Գագիկ Հարությունյանը ցույց է տալիս, որ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվող կաթողիկոսական աթոռը ձգտել է ձեռք բերել համահայկական կենտրոնի կարգավիճակ⁴⁷: Նպատակն իրագործելու համար եկեղեցին կա-

⁴³ Օրմանյան 2001, 2382–2387:

⁴⁴ Հարությունյան 2000, 141–148:

⁴⁵ Օրմանյան 2001, 2387–2392, Չամչեան 1786, 457–458:

⁴⁶ Թովմա Մեծոփեցի 1999, XXIII:

⁴⁷ Հարությունյան 2007 (Գ), 108–118, Հարությունյան 2000, 141–148:

ռուցվածքային փոփոխություններ է արել ենթակենտրոններ ստեղծելու ճանապարհով. Հարությունյանի բանաձևմամբ՝ «տեղագրական կազմակերպման շրջանակներում հաճախ առանձնացվել են կարգավիճակային ենթակենտրոններ»⁴⁸: Նմանատիպ նախադեպ է արձանագրվում 1287 թ.-ին, երբ Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսը Ստեփանոս Օրբելյանին եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ նշանակում է Սյունյաց մեծ աթոռի մետրոպոլիտ և շնորհում «պոռտոֆրոնտէս Հայոց Մեծաց» տիտղոսը (բառացի թարգմանությամբ՝ նախաթոռ, նախագահ)⁴⁹: Դրանով փաստորեն հաստատվում է Սյունյաց աթոռի գերակա դիրքը Մեծ Հայքի տարածքում, որից առաջ այդ պատիվը վերապահված էր Անիի եպիսկոպոսին⁵⁰: Նախաթոռ տիտղոսով է ներկայանում Ադանայի ժողովին (1317 թ.) մասնակցած Տարոնի արքեպիսկոպոսը՝ «Յոհաննէս արքեպիսկոպոս Տարունոյ եւ նախաթոռ Հայոց»⁵¹: Հարությունյանի մեկնաբանությամբ՝ Տարոնի արքեպիսկոպոսն իր հատուկ կարգավիճակ շնորհելով՝ Սսի կաթողիկոսությունը փորձել է հակակշիռ ուժ ստեղծել իր հետ մշտական կանոնական հարաբերություններ չունեցող Աղվանքի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների դիմաց, ինչպես նաև թուլացնել Սյունյաց աթոռի և նրա շուրջ համախմբվածների ազդեցությունը⁵²:

Նույն կերպ Կոստանդին Վահկացու՝ Նաղաշին արված առաձնաշնորհումներն ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ Միջագետքում ենթակենտրոնի ստեղծում և վերջինիս հատուկ կարգավիճակի շնորհում: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն XIV դարի սկզբի՝ քննվող ժամանակաշրջանում Սսի կաթողիկոսությունում իրավիճակին տիրում էր Սյունյաց մետրոպոլիտությունը, որը հարմար առիթի էր սպասում աթոռը տեղափոխելու համար: Ենթադրելի է, որ Հյուսիսային Միջագետքում ազդեցության գոտի ձևավորելիս, Վահկացին հեռանկարում ունեցել է նաև այդ ծրագիրը: Իսկ արքեպիսկոպոսանիստ Ամիդը կենտրոն դառնալու մեծ հնարավորություն ուներ տվյալ ժամանակաշրջանում:

Մի կողմից, փոխվել էր Ամիդի կարգավիճակը, քանի որ այն դարձել էր աք-քոյունլուների պետության մայրաքաղաքը, իսկ վերջիններիս տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Միջագետքի հայկական թեմերում քրիստոնյաները կրոնական ճնշումների չէին ենթարկվում: Քաղաքական իրավի-

⁴⁸ Հարությունյան 2007 (Գ), 108–118:

⁴⁹ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 479–480, Հարությունյան 2006, 40–47:

⁵⁰ Օրմանյան 2001, 1987–1989:

⁵¹ Հարությունյան 2007 (Ա), 162–169:

⁵² Հարությունյան 2007 (Ա), 162–169:

ճակով պայմանավորված՝ Ամիրը վերածվում էր նաև հայ բնակչության կենտրոնատեղիի և Վահկացու հովանավորչությամբ՝ միտում ուներ դառնալ նաև մշակութային կենտրոն: Մյուս կողմից, այն աշխարհագրորեն ավելի հարմար դիրքում էր գտնվում, որտեղից կարելի էր համակարգել և՛ Կիլիկյան և՛ Մեծ Հայքի թեմերը: Այլ կերպ ասած՝ Ամիրն ուներ գրեթե բոլոր տվյալները՝ երկրորդ Հռոմկա դառնալու համար⁵³:

Սակայն, քանի դեռ աթոռի տեղափոխության հարցն օրակարգային չէր, Վահկացին կառաջնորդվեր անցյալի փորձի վերածննդով: Ի հավելումն դրա՝ նա պետք է նաև փորձեր օրինականացնել իր իշխանությունը՝ հենվելով Նաղաշի դիրքի ու հեղինակության վրա: Սրա ապացույցը լատինացիներին ուղղված պատասխան թղթի պատմությունն է:

Կաթողիկոսական աթոռն ու Մկրտիչ Նաղաշը

Ինչպես հայտնի է, աթոռի տեղափոխության ճանապարհով անցած լատին եկեղեցին կանգնել էր Պապական կամ Արևմտյան պառակտում (1378–1417 թթ.) անունով հայտնի հակամարտության առջև: Աթոռի երկփեղկումը, եռափեղկումը ու գահազրկությունները սասանել էին նրա հեղինակությունը: Իսկ Կոստանցայի (1414 թ.) ու Բագելի (1431–1449 թթ.) ժողովները սահմանափակել էին պապերի իրավունքները⁵⁴: Այս պայմաններում, օգտվելով Բյուզանդական կայսրությանը սպառնացող Օսմանյան թուրքերի վտանգից և պապական աթոռից հույների օգնության անկնկալիքներից, Եվգենիոս 4-րդ պապը դիմում է հայտնի *in toto orbe* քաղաքականությանը և հրավիրում է եկեղեցիների միությանն ուղղված Ֆլորենցիայի տիեզերական ժողովը (1438–1439 թթ., սկիզբը՝ Ֆերրարայում)⁵⁵: Հռոմի պապի նշանակետում Բյուզանդական եկեղեցին է եղել, որի հետ միասին ցանկացել է կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորել արևելաքրիստոնեական մնացյալ եկեղեցիներին: Հայ եկեղեցուց ժողովին ուշացած մասնակցել է Կոստանդին Վահկացու կողմից լիազորված Կաֆայի աթոռակալ Սարգիս վարդապետի և Թովմաս վարդապետի գլխավորած պատվիրակությունը⁵⁶:

Սակայն, ի սկզբանե Վահկացին ապավինել է Մկրտիչ Նաղաշի աջակցությանը, երբ Կ. Պոլսի առաջնորդ և Երուսաղեմի պատրիարքի փոխանորդ

⁵³ Հարությունյան 2000, 141–148:

⁵⁴ Մանուկյան 2020, 58–95:

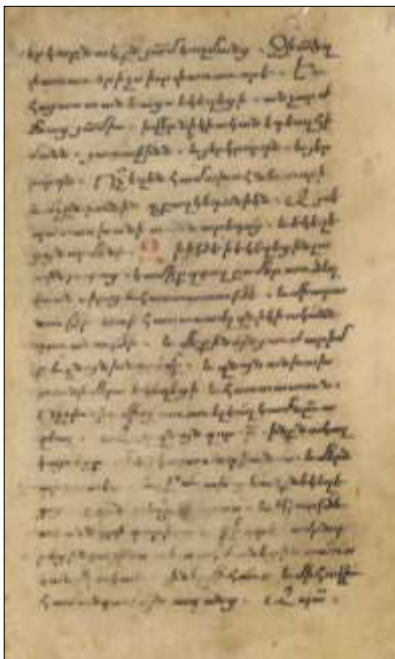
⁵⁵ Օրմանյան 2001, 2424–2425, Չամչեան 1786, 473–483, Մանուկյան 2020, 58–95:

⁵⁶ Օրմանյան 2001, 2424–2433, Ակինեան 1935, 33–44, Մանուկյան 2020, 58–95:

Եսայի արքեպիսկոպոսից ստացած պապի հրավեր նամակի հայերեն թարգմանությունը ուղարկել է Ամիդ՝ Մկրտիչ Նաղաշին: Չամչյանը սա պատճառաբանում է նրանով, որ Սսում չկային համապատասխան մտքի տեր հոգևորականներ⁵⁷: Այնուամենայնիվ, դժվար չէ կռահել, որ քաղաքական հեռանկարներ խոստացող այդ հրավերը Նաղաշին վերահասցեավորելով, Վահկացին այլ նպատակ է հետապնդել:

Այդ պատմության վկայաթղթից՝ լատինացիներին ուղղված նամակից գիտենք, որ Նաղաշն այն գրել է կաթողիկոսի և Թովմա Մեծոփեցու հրամանով: Նույն թղթի տակ ստորագրել է նաև Մեծոփեցու կողմից Հովհաննես Կաֆացին⁵⁸: Այս փաստերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ Վահկացին Նաղաշի միջոցով նախ՝ տեղեկացրել է հրավերի մասին արևելյան վարդապետներին, ապա՝ Նաղաշի պատասխանով ակնկալել է օրենքի ուժ հաղորդել նախապես ունեցած որոշմանը:

Լատինացիների պատասխան թուղթը գրված է պարզ, հիշատակարաններին հատուկ ոճով ու կաղապարով: Նախաբանում հավուր պատշաճի պաթոսով Նաղաշը որջույնի խոսք է հղում պապական աթոռին «Յաւէտ ծայրացելոյ բնականագոյն նախուստն մերոց սրբազանից և վսեմական երիցս երանեալ և ամենայն ծայրութեանց ծայրագոնի համեմատեալ, աստուածապետականին Յիսուսի փոխանորդի և առաքելական շնորհի և փշման արժանացեալ աթորոյ...»⁵⁹:

Պայմանականորեն «փառքի» հատվածում նա շարադրում է հայ եկեղեցու որդեգրած դավանաբանական բանաձևումները՝ դրանք հիմնավորելով առաջին երեք տիեզերական ժողովներով: Այնուհետև Նաղաշը ներկայացնում է հայ եկեղեցու պառակտման պատմությունը և կրքոտ կերպով հայտնում եկեղեցու դիրքորոշումը՝ այսօրինակ վերջնագրեր դնելով կաթոլիկ եկեղեցու առջև. «Ձի եթէ ի եկեղեցին լատինացոց կամիք գալլս

⁵⁷ Չամչեան 1786, 473–475:

⁵⁸ Գագեգին ծ. վարդապետ 1916, 413–423, Խոնդկարյան 1955, 192–197:

⁵⁹ Գագեգին ծ. վարդապետ 1916, 413–423, Խոնդկարյան 1955, 192–197:

մեր առ ձեզ վասն սիրոյ և հաստատութեան, և միաբանութիւն առ ի հաստատել զնիկիականն դաւանութիւն և մեք ի նոյն յաւժարիմք...» կամ «Ապա եթէ զեկամուտն հաստատել կամիք, և զանշարժն ընդ թիւելոյն յարամարել, այդ անհնարին է լինել: Զի մերս եկեղեցի ոչ միաբանի ընդ այդ գործառութեան»⁶⁰ (նկ. 3): Վերջում բուն հիշատակարանի հատվածում հեղինակը հայտնում է, թե ում հրամանով, երբ և ինչ պայմաններում է գրել և ում է հանձնել թուղթը⁶¹:

Վերոնշված մեքքերումից և նմանատիպ այլ ձևակերպումներից դատելով՝ գրեթե անհնար է պատկերացնել, որ չափազանց կոշտ ու անհարկի համարձակ այս պատասխանը կարող էր ուղղված լինել պապին: Այն ավելի շատ ընկալվում է իբրև քաղաքական դիրքորոշման արտահայտում: Եվ տվյալ դեպքում հասկանալի է, որ թուղթը գրվել է ներքին լսարանի համար: Իսկ այդ կերպ վարվելու պատճառ կարող էր լինել մի կողմից այն, որ Նաղաշը կայացել էր իբրև եկեղեցաքաղաքական առաջնորդ և ի դեմս աք-քոյունլուների՝ ամուր հենարան ուներ: Մյուս կողմից ենթադրելի է, որ նա գերադասել է բարձրացնել իր վարկանիշը արևելյան վարդապետների շրջանում, քան դառնալ իշխանություն չունեցող կաթողիկոսի գործակիցը նման նուրբ ու զգայուն հարցում: Այդպիսով, շուրջ մեկ տարի ուշացումով Նաղաշից ստացած պատասխանը (ըստ թղթի հիշատակարանի՝ նամակը ստացվել է 1435-ին և կնքվել 1436 թ.-ի մայիսի 16-ին) ի դերն են դարձրել Վահկացու հույսերը:

Կաթողիկոսական աթոռի հետ Մկրտիչ Նաղաշի հաջորդ առնչությունն, ըստ երևույթին, պետք է տեղի ունենար կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությանը նվիրված Էջմիածնի ժողովով (1441 թ.): Սակայն ժողովականների և նամակով համակրություն հայտնածների թվում ոչ վաղ անցյալում կաթողիկոսի փոխանորդի անվան բացակայությունը, ինչպես նաև Միջագետքից որևէ այլ ներկայացուցչի անվանը չհանդիպելը⁶² հուշում են, որ դա կապ ունի Վահկացու հետ: Ենթադրելի է, որ արևելյան վարդապետները, ի դեմս Վահկացու համախոհի, Նաղաշի մեջ վտանգ են տեսել և հեռու են վանել նրան կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծավալվող գործընթացներից: Նաղաշի կողմից ժողովին հակառակվելը ավելի քիչ հավանական է թվում, քանի որ լատինացիների պատասխան թղթում նա հանդես էր եկել իբրև հայ առաքելական եկեղեցու ջատագով:

⁶⁰ Գագեգին ծ. վարդապետ 1916, 413–423, Խոնդկարյան 1965, 192–197:

⁶¹ Խաչիկյան 1955, 464–465:

⁶² Թովմա Մեծոփեցի 1999, 218–222:

Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի հետ Նաղաշի կապերի խզման մասին է վկայում նաև նրա «ղարիպության» պատմությունը, երբ նա Սուրբ Թորոսի գմբեթը քանդելուց հետո ապաստան է գտել Կաֆայում՝ Ֆլորենցիայի ժողովի պատվիրակ Սարգիս վարդապետի մոտ, որի հետ Նաղաշին, ըստ երևույթին, կապել է Վահկացու հետ ունեցած համագործակցությունը։

Եզրակացություն

Այսպիսով, Մկրտիչ Նաղաշի շուրջ կեսդարյա ամիոյան գործունեության շրջանը ծավալվել է քաղաքական ակտիվ վերադասավորումների բովում։ Աքքոյունլուների վարած քաղաքականությունը հնարավորություն է տվել նրան դրսևորվել իբրև հոգևոր-քաղաքական առաջնորդի, որն ազդակ է հանդիսացել Կիլիկիայի հայկական պետության կորստից հետո մի կերպ գոյությունը պահպանող Սսում նստող հայ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդի՝ կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացու համար։

Կշռադատելով քաղաքական իրողությունները, ինչպես նաև Սսի կաթողիկոսական աթոռի ունեցած թույլ դիրքերը մեծհայքյան հեղինակավոր թեմերի ու կաթողիկոսությունների համեմատ, Վահկացին պաշտոնավարության առաջին տարում աքքոյունլուների նոր կազմավորված պետական միավորում ձևավորել է իր քաղաքական հենարանը՝ հանձինս Միջագետքի արքեպիսկոպոսության և նշանակել է կաթողիկոսի փոխանորդի՝ ի դեմս Միջագետքի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի։ Այլ կերպ ասած՝ կաթողիկոսը փորձել է աքքոյունլուների պետական միավորից ղեկավարել քարաքոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող մեծհայքյան թեմերը։

Կաթողիկոսի առանձնաշնորհումներին ի պատասխան՝ աքքոյունլուների պետության առաջնորդները հնարավորություն են տվել Մկրտիչ Նաղաշին ընդլայնել քրիստոնյաների համար բարեկեցիկ պայմաններ ապահովելուն ուղղված գործունեության շրջանակները։

Միջագետքի արքեպիսկոպոսության հետ միությունը Վահկացին գործարկել է նաև հայ-լատինական առնչություններում, նպատակ ունենալով Նաղաշի հեղինակությունն օգտագործելով, օրենքի ուժ տալ լատին եկեղեցու հետ միավորման հրավերին՝ հեռանկարում ունենալով Սսի կաթողիկոսության դիրքերի բարձրացումը։ Սակայն Մկրտիչ Նաղաշի լատինացիների պատասխան թուղթը բեկում է մտցրել կաթողիկոսական աթոռի հետ ունեցած հարաբերություններում։ Միևնույն ժամանակ Նաղաշի գերակա դիրքը կարծրատիպային մոտեցում է ձևավորել մեծհայքյան հոգևոր թեմերում, որոնք նրան

Սարգսյան Ա.

մասնակից չեն դարձրել կաթողիկոսական աթոռը Էջմիածին վերադարձնելու կարևոր իրադարձությանը:

Այդպիսով, կարելի է արձանագրել, որ կաթողիկոսական աթոռի կողմից հատուկ կարգավիճակ ստացած Միջագետքի արքեպիսկոպոսությունը լատինացիների պատասխան թղթի պատմությունից հետո հարաբերություններ չի ունեցել կենտրոնական իշխանության հետ և դարձել է աք-քյունյունների իշխանության ներքո գործող ինքնաբավ մի կառույց՝ առնվազն մինչև Նաղաշի մահը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինեան Ն. 1935, Սարգիս Վ. Կաֆացի, առաջնորդ Ս. Անտոնի վանից ի Կաֆա եւ երեսփոխան Կոստանդին կաթողիկոսի (1428–1448), «Հանդէս Ամսօրեայ», թիւ 1, 2, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., էջ 33–44:

Բոզոյան Ա. 1997, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, «Էջմիածին» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, թիվ Ժ, էջ 72–81:

Բոզոյան Ա. 2006, Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները քույր եկեղեցիների հետ ԺԱ-ԺԴ դարերում, «Էջմիածին» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, թիվ Բ-Գ, էջ 49–57:

Գագեգին ծ. վարդապետ 1916, Մկրտիչ Նաղաշի թուղթը Ֆլորենտիոյ ժողովի առթիւ, «Արարատ» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, թիվ 5–6, էջ 413–423:

Դանիելյան Գ. 2014, Հռոմկալի հայրապետական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները, Բանբեր հայագիտության, թիվ 2–3, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 182–202:

Երանյան Գ. 2016, Հարավային Հայաստանի էթնոժողովրդագրական խճանկարը (XV դ. – XVI դ. կեսեր), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 230–238:

Թովմա Մեծոփեցի 1999, Պատմագրություն, աշխատ. **Լ. Խաչիկյանի**, խմբ. **Ա. Սահակյանի**, Երևան, «Մագաղաթ», 297 էջ:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401–1450 թթ.) 1955, կազմեց **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., LXVI, 816 էջ:

Խոնդկարյան Է. 1965, Մկրտիչ Նաղաշ, Երևան, ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 256 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.) 1974, հ. Ա, կազմ. **Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., ԼԲ, 827 էջ:

Հարությունյան Գ. 1994, Քրիստոնեական եկեղեցիների համընդհանրության գաղափարը Սսի 1307 թ. ժողովում, Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. ԺԴ, Բեյրութ, Հայկազեան համալսարանի հայագիտ. ամբիոնի հրատ., էջ 147–167:

«Նաղ ի բեռաց թեթևացոյ...». Մկրտիչ Նաղաշն...

Հարությունյան Գ. 2000, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական կազմակերպման խնդիրները ԺԳ դարի երկրորդ կեսին, Բանբեր Երևանի համալսարանի, թիվ 3 (102), Երևան, ԵՊՀ համ. հրատ., էջ 141–148:

Հարությունյան Գ. 2006, Համակեցությունը և հակադրությունը հայոց կաթողիկոսության և Սյունյաց թեմի փոխհարաբերություններում (1286–1331թթ.), «Պատմություն և կրթություն», գիտատեսական և մեթոդական հանդես, Տաթև գիտակրթական համալիր, թիվ 3–4, Երևան, «Ձանգակ-97», էջ 40–47:

Հարությունյան Գ. 2007 (Ա), Ադանայի 1317 թվականի ժողովը և եկեղեցիների միավորման խնդիրը, «Կանթեղ». գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1, Երևան, «Աստղիկ», էջ 162–169:

Հարությունյան Գ. 2007 (Բ), Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում Հերոմ Բ-ի գահակալության առաջին շրջանում (1289–2193), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 2, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 84–91:

Հարությունյան Գ. 2007 (Գ), Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական-կանոնական կազմակերպման առանձնահատկությունները և հեռանկարները ԺԳ դարում և ԺԴ դարի սկզբին, «Կանթեղ». գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 4, Երևան, «Աստղիկ», էջ 108–118:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ 1996, կազմ. **Հ. Ս. Վրդ. Ճեմճեմեան**, հ. 2. Վենետիկ, Սբ. Ղազար տպ., 1263 էջ:

Մանանդյան Հ. 1977, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 503 էջ:

Մանուկյան Ա. 2020, Հայ եւ հռոմէական կաթոլիկ եկեղեցիներու միութեան վերջին փորձը Փլորենտիոյ մէջ եւ «decretum pro armenis» կամ «հրահանգ առ հայս» կոնդակը, Սեն Արևշատյան 90 (Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի նյութեր (22–23 մայիս, 2019 թ.)), Երևան, «Տիգրան Մեծ», էջ 58–95:

Մինաս վարդապետ Համդեցի 1870, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի, 144 էջ:

Չամչեան Մ. 1786, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, Յոհաննու Փիացեանց տպ., 896 էջ:

Սմբատ Իշխանի (Գունդստաբլի) 1918, Դատաստանագիրք, լոյս ընծ. Վարդապետ Ղլտճեան, Էջմիածին, Էլեքտրաշարժ տպ. Մայր Աթոռոյ, 82 էջ:

Ստեփանոս Օրբելեան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 618 էջ:

Տաղարան 1513, տպագրիչ **Յակոբ Մեղապարտ**, Վենետիկ, 150 էջ: Տաղարանի էլեկտրոնային տարբերակը տե՛ս <https://www.wdl.org/en/item/11304/view//25/> (20.05.2020):

Օրմանյան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Բ, Էջմիածին, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին տպ., 3893 սյունակ:

Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa 2006, ed. **Hovhannisian R.G.**, (UCLA Armenian History And Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces, 6.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, XX, 586 p.

Bueno I. 2015 (A), Avignon, the Armenians, and the Primacy of the Pope, *Archa verbi*, 12, pp. 108–129.

Bueno I. 2015 (B), Guido Terreni at Avignon and the 'heresies' of the Armenians, *The Papacy and the Christian East: Intellectual Exchange and Cross-Cultural Interaction, 1274–1439*, ed. **I. Bueno** = *Medieval Encounters*, 21/2–3, Leiden, Brill, pp.169–89.

La Porta S. 2015, Armeno-Latin intellectual Exchange in the Fourteenth Century: Scholarly Traditions in Conversation and Competition, *The Papacy and the Christian East: Intellectual Exchange and Cross-Cultural Interaction, 1274–1439*, ed. **I. Bueno** = *Medieval Encounters*, 21/2–3, Leiden, Brill, pp. 269–294.

Sanjian A. 1976, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in The United States*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, XIX, 863p..

«СУДНО СВОЕ ОБЛЕГЧИ ОТ БРЕМЕНИ...»: МКРТЫЧ НАГАШ И КАТОЛИКОССКИЙ ПРЕСТОЛ

САРГСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Амида, ак-Коюнлу, Константин из Вахки, архиепископия Месопотамии, Товма из Мецоп, Сюникская митрополия, Флорентийский собор.

В результате того, что Папский престол из Авиньона был перенесен в Рим, Католическая церковь пережила кризис, известный как Великий западный раскол или Папский раскол (1377–1417 гг.).

С подобной проблемой столкнулась и Армянская церковь. После падения Киликийского армянского царства в 1375 г. встал вопрос о перенесении Армянского католикосата, находившегося в Сисе, на территорию исторической Великой Армении. Однако Сисский католикосат с этим изначально не был согласен, и Святой престол был перенесен в Эчмиадзин в 1441 г., когда удалось преодолеть разногласия внутри церкви.

Вышеуказанные события напрямую были связаны с одной из ключевых фигур того времени – католикосом Константином Вахкеци, в контексте политической деятельности которого и рассматривается жизнь и деятельность месопотамского архиепископа, поэта, архитектора и художника-миниатюриста Мкртыча Нагаша.

**“RELIEVE YOUR VESSEL FROM HEAVY LOAD...”: MKRTICH
NAGHASH AND THE THRONE OF THE CATHOLICOS**

SARGSYAN A.

Summry

Key words: Amida, aq qoyunlu, Constantine of Vahka, Archbioshop of Mesopotamia, Tovmas of Medzop, Metropolis of Syunik, Florence Cathedral.

As a result of moving papacy from Avignon to Rome, the Catholic Church appeared in a conflict known as Western Schism or Papal Schism (1377–1417).

The Armenian church faced a similar problem. After the collapse of the Armenian kingdom of Cilicia (1375) the question arose about the transfer of the Armenian catholicosate in Sis, to a territory in the historical Great Armenia. However, the Catholicosate of Sis initially did not agree with this, and the Holy See was moved to Echmiadzin in 1441 when the disagreements within the church were overcome.

The mentioned events were directly connected with one of the key figures of the time – Catholicos Konstantin Vahketsi. It is in the context of the political activities of the latter that the life and work of the Mesopotamian Archbishop, poet, architect and miniaturist Mkrkich Naghash are considered in the present article.